

JAN KEIJ
POSTMODERN
DENKEN

HET ETHISCHE FUNDAMENT

Boom

INHOUD

Inleiding 9

1. De weg naar het postmoderne denken 13

Descartes 14

Spinoza 18

Hegel 19

Postmodern denken 22

2. Nietzsche: de aartsvader van het postmoderne denken 29

Kritiek op de waarheidszoekers 30

De dood van God 33

Nietzsche over het kenvermogen 39

De ethiek bij Nietzsche 46

3. Derrida over deconstructie en rechtvaardigheid 53

De differentie maakt betekenissen 54

Teksten en interpretatie: relativisme 57

Deconstructie omwille van de rechtvaardigheid 65

De differentie en rechtvaardigheid 68

Conclusie: een deconstruerende houding omwille van de ethiek 76

4. Lyotard en de (ethische) differentie 81

Kritiek op het grote verhaal: het marxisme 82

Pleidooi voor het kleine verhaal 88
Taalspelen 92
Kuhn en het taalspel van de wetenschap 95
Openheid voor de niet-presenteerbare ander 101

5. Richard Rorty en de solidariteit 111

De taalspeltheorie 112
Type-A- en type-B-entiteiten 116
Wat buiten het kennen valt: solidariteit 121
Type-A-entiteiten: mensen 129
Conclusie: een gedeconstrueerde Rorty als metafysicus 133

6. De postmoderne ethiek van Levinas 137

Het theoretisch relativisme als absurdisme 139
De ander: de zin der zinnen 142
De seculiere religie van Levinas en Vattimo 147

7. Conclusie: twee werkelijkheden 153

Zijn en anders-dan-zijn 154
De twee werkelijkheden van de postmoderne denkers 156
Het heden als ethische werkelijkheid 158
Ethiek en het levende heden bij Wittgenstein 161
Waarover je niet spreken kunt 165
Slot 168

Dankwoord 175
Noten 177
Bibliografie 187
Verklarende woordenlijst 193
Namenregister 199
Zakenregister 203

*Telkens als ik een nieuwe tekst begin, hoe bescheiden ook, is er de ontredde-
ding tegenover het onbekende of het ontoegankelijke, een
verpletterend gevoel van onhandigheid, van onervarenheid, van
onmacht.*

Jacques Derrida¹

Wat heeft het voor zin om filosofie te studeren (...) als het je denken over de belangrijke kwesties van het dagelijks leven niet verbetert?

Ludwig Wittgenstein²

Het beste aan de filosofie is dat ze mislukt. (...) Want daardoor blijft ze openstaan voor de niet te herleiden andersheid van de transcendentie.

Emmanuel Levinas³

Wir ir = ren al = le Samt Nur je = der ir = ret an = derst.

Wij vergissen ons allemaal, maar we vergissen ons allemaal anders.

Ludwig Von Beethoven⁴

INLEIDING

Denken, dat betekent aan je doel voorbijschieten, 'ernaast zitten'.

George Steiner¹

Het denken maakt treurig, zegt George Steiner in zijn boek *Waarom denken treurig maakt*.² Een van de redenen is dat de filosofie nooit af is: ze bereikt nooit haar voltooiing, die we de waarheid noemen. Voortdurend blijft ze binnen haar eigen beperkingen rondhollen, van perspectief naar perspectief, zonder zich ooit uit dit perspectivisme te kunnen bevrijden. Het is alsof elke filosofie die de absolute waarheid beoogt tot mislukken is gedoemd.

Juist het postmoderne denken confronteert ons met die patstelling, omdat het heeft aangetoond dat elke zogenaamde waarheid met argumenten ondermijnd en weerlegd kan worden. Het verkondigt daarom het volkomen *relativisme* van opvattingen. Die conclusie stemt misschien treurig, maar wellicht is het een hardnekkige misvatting dat de filosofie er zou zijn om de waarheid te vinden. Misschien moet ze juist het besef van het niet-kunnen-vinden van die waarheid levend houden. Als dat zo is, dan voldoet het postmoderne denken perfect aan die missie. Het heeft namelijk overtuigend aangetoond dat de weg naar de waarheid voor de filosofie een doodlopende weg is: *er is geen filosofische waarheid*. Maar met

dat doodlopen kwam het vermoeden van een *buitenfilosofische waarheid* naar boven.

Ik haal in dit verband graag Kierkegaard aan, die heeft gesteld dat de filosofie de passie is van het denken. De paradox daarbij is dat dit passionele denken 'iets wil ontdekken wat het zelf niet denken kan'.³ Ik ben van mening dat het postmoderne denken dit 'niet-denkbare' via zijn absolute relativisme op het spoor is gekomen. Misschien juist omdat de altijd relatieve opvattingen niet zonder houvast kunnen dat aan het relatieve van die opvattingen voorbijgaat, en dat daarom in zekere zin een *absoluut* houvast is. Een houvast ook dat, omdat het absoluut is, geen opvatting kan zijn, en dat daarom de filosofie zowel overstijgt als wellicht ook fundeert.

Geen filosofische waarheid, maar wel een buitenfilosofische: datgene wat het denken zelf niet denken kan, is het ethische, de ethiek. Daarover kan niet gesproken worden; ze kan niet in woorden worden uitgedrukt. Wat onder ethiek verstaan moet worden, en waarom die onuitsprekbaar is, dat wil ik in dit boek uitleggen, zodat duidelijk wordt dat ethiek het ondenkbare fundament van al het denken is, inclusief het postmoderne. Als die uitleg lukt, zijn we ver verwijderd van het *anything goes* waarmee het postmodernisme vaak geassocieerd wordt.

Nadat ik in het eerste hoofdstuk heb uitgelegd wat postmodern denken is, bespreek ik zes postmoderne denkers. Achtereenvolgens zijn dat Nietzsche, Derrida, Lyotard (samen met de wetenschapsfilosoof Kuhn), Rorty en Levinas. Nietzsche stamt weliswaar uit een tijd dat de term 'postmodern' nog niet gebruikt werd, maar met zijn relativisme is hij een belangrijke wegbereider van het postmoderne denken geweest. Om die reden zal ik ook zijn denken uitleggen. Na Nietzsche is de Franse filosoof Derrida, de filosoof van de deconstructie, aan de beurt. 'Deconstructie' is een neologisme dat de woorden 'destructie' en 'constructie' combineert. Deconstructie laat zien hoe elke

filosofische ‘waarheid’ ondermijnd en afgebroken kan worden, en vervolgens vervangen door een nieuwe ‘waarheid’. De aanhalingstekens zijn hier belangrijk: de deconstructie wil namelijk het relatieve van elke opvatting, van elke idee, elke mening aantonen. Ik laat van die deconstructie de bedoeling en grens zien. Derrida vindt die in de ethiek (de praktijk van verantwoordelijkheid). Bij de Franse filosoof Lyotard zien we vervolgens hetzelfde proces. Mijn uitleg van hem zal ook aanleiding zijn tot een bespreking van Kuhn, die als wetenschapsfilosoof het relatieve van wetenschappelijke kennis heeft blootgelegd. Daarna is de Amerikaanse denker Rorty aan de beurt, en ten slotte alweer een Fransman: Levinas. De uitkomst is steeds dezelfde: de besproken denkers willen en kunnen alles relativeren, behalve de ethiek. In het slothoofdstuk komt die absolute ethiek als gemeenschappelijke noemer van de postmodernen (ook van Nietzsche) naar voren. De onontkoombare verhouding tussen de relatieve opvattingen en de absolute ethiek houdt ook in dat alle besproken denkers twee werkelijkheden moeten erkennen: een fysische en een metafysische, ofwel de werkelijkheid van het zijn en die van de ethiek, waarbij die laatste de grondslag is voor het wel of niet accepteren van opvattingen. Als getuige ten gunste van deze tweedeling zal ik aan het slot nog Wittgenstein laten optreden.

Met het ethische is eveneens het postmoderne legitiemeringsprobleem opgelost: de geldigheid van opvattingen wordt uiteindelijk bepaald door het ethische belang ervan voor mensen. De mens, zijn welzijn, levert het beoordelingscriterium om opvattingen te verwerpen of te aanvaarden. De mens staat hier absoluut centraal, doordat relatieve opvattingen op deze wijze in dienst van zijn behoeften staan. De grens van het postmoderne relativeren ligt aldus bij de ethiek.

Als ik in dit boek de term ‘relativisme’ gebruik, bedoel ik daar altijd *het relativisme van opvattingen* mee. Met ‘opvattingen’ bedoel ik alles wat in taal kan worden uitgedrukt, van alle-

daagse meningen tot eerbiedwaardige wetenschappelijke en filosofische theorieën. Het absolute betreft in dit boek steeds de *ethiek*. Die term slaat dan niet op de studie van de moraal, of op een geheel van morele principes, maar op het streven in de praktijk naar weldoen, rechtvaardigheid, solidariteit. Kortom, op het streven naar datgene wat *absoluut* moet: de mens centraal stellen. Dit klinkt uiteraard nogal antropocentrisch, maar voor alle duidelijkheid: de mens centraal stellen kan niet zonder zorg voor de natuur. We redden de aarde niet voor de dieren, en we redden de aarde niet voor de aarde: we redden de aarde voor de mens.⁴ Solidariteit houdt ook verantwoordelijkheid voor volgende generaties in. De effectieve milieufilosofie die hieruit voortvloeit, zal daarom *moeten* inhouden dat de natuur behouden blijft en dat dieren meer met respect bejegend worden. Kortom, wie voor de mens is, is noodzakelijkerwijs ook voor de natuur.⁵

Tot slot: ik krijg soms de indruk dat in de filosofie een voorliefde bestaat voor een ingewikkelde, vaak cryptische uitleg, alsof onbegrijpelijkheid haar handelskenmerk is. Daarentegen zal die van mij voldoen aan de eis zoals ik die verwoord heb bij stelling 9 van mijn proefschrift *De structuur van Levinas' denken*⁶:

Zolang filosofen niet in staat zijn hun gedachten uit te leggen aan 'de huisvrouwen en tuinders van Lutjebroek' moeten hen een spreekverbod worden opgelegd.

Zo'n uitleg maakt dit boek geschikt voor zowel geïnteresseerde leken als voor beroepsfilosofen. En ja, ik verlang van de filosofie altijd 'kaswaarde', dat wil zeggen praktische toepasbaarheid. Welnu, precies vanwege de volgens mij zeer humane boodschap van de postmodernisten gaat het hier om een filosofie die *leert hoe goed te leven* in plaats van hoe te sterven.

DE WEG NAAR HET
POSTMODERNE DENKEN

*De geschiedenis van de filosofie is waarschijnlijk slechts
een toenemend bewustzijn van de moeilijkheid te denken.*

Emmanuel Levinas¹

De term ‘postmodern’ is afkomstig van Lyotard. Letterlijk begrepen betekent postmodern ‘na het moderne’, dat wil zeggen na het tijdperk van het moderne in de filosofie, een tijdperk waarin de filosoof nog meende de waarheid te kunnen achterhalen. Descartes, met zijn evidente ‘ik twijfel, dus ik denk’, en in het verlengde daarvan ‘ik denk, dus ik besta’, wordt vaak beschouwd als het begin van dit tijdperk. Filosofen na hem, zoals Spinoza, Hegel, Marx en Schopenhauer, wisten het ook allemaal zeker: hun waarheid was *de* waarheid. Die stond onbetwifelbaar vast en zou ‘in eeuwigheid niet wankelen’. Bij Hegel en Marx komt naast dit geloof in de waarheid nog een ander kenmerk van de moderniteit naar voren: het idee dat de geschiedenis zich naar een utopisch eindstadium toe ontwikkelt. Ook dat idee is voor de postmoderne denkers achterhaald, wat te ‘danken’ is aan de gruwelijkheden die in de twintigste eeuw begaan zijn om dit eindstadium te bereiken.

Het moderne tijdperk is wat Lyotard het tijdperk van ‘de grote verhalen’ noemde, van het geloof in die absolute waarheid. Nu was voor het postmoderne niet iedere denker die overtuiging toegedaan; het scepticisme, een kenmerk van